

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem
**STRADANJE SRBA, JEVREJA, ROMA I OSTALIH
NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE**

**ZBORNİK RADOVA
Knjiga 1**

27. januar 2023. Beograd

Tenth Scientific Conference with International Participation
**SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND
OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA**

**PROCEEDINGS
Volume 1**

January 27th 2023, Belgrade

Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Fakultet za poslovne studije i pravo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Institut za srpsku kulturu
Priština - Leposavić

Fakultet za poslovne studije i pravo
Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerziteta „Union - Nikola Tesla“, Beograd
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

**STRADANJE SRBA, JEVREJA,
ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI
BIVŠE JUGOSLAVIJE**

Zbornik radova

Knjiga 1

Beograd, Republika Srbija 2023

Izdavač

Fakultet za poslovne studije i pravo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija

Suizdavači

Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Za izdavača

Prof. dr Milan Radosavljević, dekan Fakulteta za poslovne studije i pravo

Odgovorni urednici

Prof. emeritus dr Života Radosavljević,
Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerziteta „Union – Nikola Tesla“ u Beogradu, Srbija

Prof. dr Dragan Tančić,

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija

Doc. dr Viktorija Rjapuhina,

Institut za srpski jezik i komunikacije,
Belgorodski državni tehnološki univerzitet Šuhov, Rusija

Dizajn korica

Pavle Nikolić

Priprema za štampu

Dušan Stamenović

Štampa

Štamparija Draslar List, Beograd

Godina

2023.

Tiraž: 100

Redakcija

Fakultet za poslovne studije i pravo,
Jurija Gagarina 149A, Staro sajmište 29
11070 Novi Beograd
Telefon: +381 11 31 31 246
mejl: holokaust.sajmiste@fsp.edu.rs
www.fsp.edu.rs

ISBN 978-86-6102-116-9

SADRŽAJ / CONTENT

NAUČNI ODBOR SCIENTIFIC COMMITTEE	5
ORGANIZACIONI ODBOR ORGANISING COMMITTEE	9
PREDGOVOR.....	15
FOREWORD.....	23
БОСНА КАО ЗЕМЉА МРЖЊЕ: КАРАХАСАНОВ ДИЈАЛОГ С АНДРИЋЕМ.....	31
BOSNIA AS A COUNTRY OF HATE: KARAHASAN'S DIALOGUE WITH IVO ANDRIĆ	33
<i>Јасмина Ахмеџаџић</i>	
ДОПРИНОС НИРНБЕРШКЕ ПРЕСУДЕ НА РАЗВОЈ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА.....	45
THE CONTRIBUTION OF THE NUREMBERG JUDGMENT TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LAW.....	47
<i>Рајомир Анђионових, Стефан Љубинковић</i>	
УЋЕНЈЕ О HOLOKAUSTU SA CILJEM RAZVOJA KRITIČKOG MIŠLJENJA MLADIH	57
LEARNING ABOUT THE HOLOCAUST WITH THE OBJECTIVE OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN YOUTH.....	59
<i>Olja Arsenijević, Jasmina Arsenijević, Nenad Perić</i>	
LOGORI U BEOGRADU U DRUGOM SVETSKOM RATU	67
CAMPS IN BELGRADE DURING THE SECOND WORLD WAR.....	69
<i>Ivan M. Bescić</i>	
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГЕНОЦИДА У СЕЛУ ВЕЛИКА 28. ЈУЛА 1944. ГОДИНЕ.....	93
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE GENOCIDE IN VELIKA VILLAGE, 28th of JULY 1944.....	95
<i>Миодраг Брковић, Љубиша Пауновић</i>	

HOLOKAUST U SVETLU PRAVA, PRAVDE I PRAŠTANJA.....	105
HOLOCAUST IN THE LIGHT OF LAW, JUSTICE AND FORGIVENESS	107
<i>Predrag Dedeić</i>	
AN EXAMPLE TO LEARN FROM: SOVIET PROPAGANDA ON CIVILIAN SUFFERING IN YUGOSLAVIA IN 1941-MAY 1942	119
ПРИМЕР ИЗ КОЈЕГ ТРЕБА УЧИТИ: СОВЈЕТСКА ПРОПАГАНДА О ЦИВИЛНОМ СТРАДАЊУ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941-МАЈА 1942.....	121
<i>Kiril Feferman</i>	
HOLOKAUST – GENOCID DVADESETOG VEKA	131
HOLOCAUST - GENOCIDE OF THE TWENTIETH CENTURY	133
<i>Aleksandra Gajdobranski, Milan Janković, Vera Krmpot</i>	
СТРАТИШТА СРБА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ	143
THE KILLING PLACES OF SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA	144
<i>Божо Грдић</i>	
НИВОИ, МОДЕЛИ, ПЕРИОДИЗАЦИЈА И ИДЕОЛОГИЈА ЗАТИРАЊА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОКВИРИМА ИЗ ХАГИОГРАФСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ.....	155
LEVELS, MODELS, PERIODIZATION AND IDEOLOGY OF THE SUPPRESSION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE YUGOSLAVIAN FRAMEWORK FROM THE HAGIOGRAPHIC PERSPECTIVE	157
<i>Горан М. Јанићијевић, Драјана Ј. Јањић</i>	
ПОЕТИКА ПАТЊЕ У ПРИПОВЕЦИ „ЗЛАТЕ ИЗ СЛАТИНЕ“ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	189
POETICS OF SUFFERING IN THE STORY “ZLATE IZ SLATINE” BY GRIGORIJE VOŽOVIĆ.....	191
<i>Марија С. Јефџимијевић Михајловић, Мирјана Бечејски</i>	

POLOŽAJ I STRADANJE JEVREJA U JUGOSLAVIJI ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA	203
THE POSITION AND SUFFERING OF THE JEWS IN YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR	205
<i>Adriana Jović-Bogdanović, Milan Janković, Vladana Lilić</i>	
О ВЕЧНОМ ПРИСУСТВУ ЗЛА (ПРИЛОГ СЕЋАЊУ НА ЖИВОТ И ДЕЛО ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА)	213
ABOUT THE ETERNAL PRESENCE OF EVIL (AN ADDITION TO THE REMEMBRANCE OF THE LIFE AND WORK OF ĐORĐE LEOVIĆ)	215
<i>Јасмина П. Кнежевић</i>	
„DIKTAT POBEDE“ – OBRAZOVNI PROJEKAT RUSKE FEDERACIJE U CILJU POBOLJŠANJA ISTORIJSKE PISMENOSTI NACIJE	225
“VICTORY DICTATION” – AN EDUCATIONAL PROJECT OF THE RUSSIAN FEDERATION AIMED TO IMPROVE THE HISTORICAL LITERACY OF THE NATION	227
<i>Vladana Lilić, Adriana Jović-Bogdanović, Bojana Burić - Mutavčić</i>	
KRIVIČNO PRAVNO GONJENJE GOVORA MRŽNJE U SLOVENIJI – ANALIZA TUŽILAČKE PRAKSE.	237
CRIMINAL PROSECUTION OF HATE SPEECH IN SLOVENIA – ANALYSIS OF PROSECUTOR’S PRACTICE	239
<i>Ana Matović, Milan Milošević</i>	
WANNSEE CONFERENCE AND HOLOCAUST.	249
VANZEJSKA KONFERENCIJA I HOLOKAUST	251
<i>Branislav Milosavljević, Sergej Uljanov</i>	
СТРАДАЊЕ СРБА ВОЗУЋЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ЗАБОРАВЉЕНИ ЗЛОЧИН	259
THE SUFFERING OF SERBS FROM VOZUĆE IN THE SECOND WORLD WAR - A FORGOTTEN CRIME	261
<i>Анаџолиј Миловановић</i>	
СТРАДАЊЕ СРБА С ДРУГЕ СТРАНЕ ДРИНЕ – КОНТИНУИТЕТ ЗЛОЧИНА КОЈИ НЕ ПРЕСТАЈЕ	273

SUFFERING OF SERBS ON THE OTHER SIDE OF THE DRINA – CONTINUITY OF CRIMES THAT DOES NOT STOP	275
<i>Марко Миловић</i>	
STARO SAJMIŠTE OD „OGLEDALA MATERIJALNE KULTURE I BLAGOSTANJA“ DO LOGORA SMRTI U DRUGOM SVETSKOM RATU	287
OLD FAIRGROUND FROM A “MIRROR OF MATERIAL CULTURE AND WELFARE” TO A DEATH CAMP DURING WORLD WAR II	289
<i>Ena Mirković</i>	
ЛЕТ У ЈАМУ – ПРЕБИЛОВЦИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	299
THE FLIGHT INTO THE PIT - PREBILOVCI IN SERBIAN LITERATURE	301
<i>Ана Мумовић, Сена Михаиловић Милошевић</i>	
ЗЛОЧИНИ БУГАРА НАД СРБИМА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ОД 1915. ДО 1918. ГОДИНЕ	313
THE BULGARIAN CRIMES AGAINST THE SERBS IN THE FIRST WORLD WAR FROM 1915. TO 1918.	315
<i>Милан Николајевић, Драгољуб Секуловић, Божидар Форца</i>	
NEFORMALNO UČENJE O HOLAKUSTU I STRDANJU SRBA ТОКОМ DRUGOG SVETSKOG RATA	331
INFORMAL LEARNING ABOUT THE HOLOCAUST AND THE SUFFERING OF SERBS DURING WORLD WAR II	333
<i>Маја Nikolova</i>	
ИТАЛИЈАНСКА ОКУПАЦИОНА ВЛАСТ И ВЕЛИКОАЛБАНСКЕ ТЕЖЊЕ ПЛАВСКО ГУСИЊСКИХ МУСЛИМАНА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	345
THE ITALIAN OCCUPATION AUTHORITY AND GREATER ALBANIAN ASPIRATIONS OF THE MUSLIMS OF THE PLAV GUSINJ REGION IN THE SECOND WORLD WAR.	347
<i>Божидар Б. Оџашевић, Бранислав Оџашевић</i>	
GRČKI JEVIJEI, HOLOKAUST I LJUDSKA PRAVA	365
GREEK JEWS, THE HOLOCAUST AND HUMAN RIGHTS	366
<i>Alexios Panagopoulos</i>	

ЛЕТ У ЈАМУ – ПРЕБИЛОВЦИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ¹

Ана Мумовић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија,
djordj_ana@yahoo.com

Сена Михаиловић Милошевић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија,
sena.mihailovic@gmail.com

Ајсџракџ: Краљевина Југославија се априла 1941. године руши под налетом сила Осовине. У Хрватској је успостављена пронацистичка влада, чији режим зајочиће са уништавањем Срба, Јевреја и Рома. У Пребировцима, селу у Херцеговини са искључиво српским становништвом, у масакру сprovedеном 6. августа 1941. године под командом Ивана Јовановића званог Црни, као и у комилејној акцији која је трајала до 29. августа, сџрада осамдесет џстоо жиџеља. Јаме у које су били бацани живи забетониране су, а српске жрџве џоново сџрадају у новом раџу 1992. године, само две године након џолајања у сџомен-цркву. Акџуелна џосџејена обнова села донекле ће и физички (материјално) џосведочити о значају кулџуре сећања у формирању идентитетџа српског народа.

Пребировци као симбол сџрадања српског народа и месџо двоструког умирања и несџајања, у књижевности се џрејознају као нови косовски еџ.

Раг на основу џумачења рејрезентџивних џримера из лиџератууре: џесама „Уместџо камена за сџомен-цркву у Пребировцима“ Сџевана Раичковића, „Летџ анђела“ Будимира Дубака, „Нек џада снијеџ Госџоде“ Рајка Пејџрова Ноџа и „Пребировци“ Драјана Хамовића, као и џриџоветџке „Ро-диња“ Ива Андрића, има за циљ да још једном акџуелизује џему џоеџског џовора. Било да се ради о самој сушџини џесничког језика џосмаџраног кроз

1 Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/ 200020 од 03.02.2023. године.

визуру Жерара Женейя и исказаној у синџајми маргина тишине (Рајко Пејров Нојо) или о њоејскојрознам дискурсу (Стевана Раичковића), као и о методу трансформисања миџа која се неким сџудијама љриписује њоменуџој Андрићевој љриџовецџ, Преџиловци аџсолуџно јесу најџоџреснија слика срџској сџрадања на љросџору дџвше Јуџославије.

Поџврђујуџи фразу Досџојевској да „ниџиџа није фанџасџичније од сџварносџи“, као и значај докуменџарној џосџуџка у књџжевносџи, а који образлаже Данило Киш у Часу анатомије (1978) – још један „лиџерарни хроничар“ наше лиџератуџе, наведеним џоџово анџолоџјским лиџерарним осџварењима, херџеџовачко село џосџаје још један миџоџоејски љросџор срџске књџжевносџи и умеџносџи уџиџиџе (коју уџоџиџуџе и докуменџарна филмска џрађа).

Кључне речи: Преџиловци, сџрадање, миџоџоејски љросџор, џеснички језик, Рајко Пејров Нојо, Стеван Раичковић, Драџан Хамовић, Будимир Дубак, Иво Андрић.

THE FLIGHT INTO THE PIT - PREBILOVCI IN SERBIAN LITERATURE

Ana Mumović

Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, Republic of Serbia
djordj_ana@yahoo.com

Sena Mihailović Milošević

Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, Republic of Serbia
sena.mihailovic@gmail.com

Abstract: *The Kingdom of Yugoslavia collapses in April 1941 under the onslaught of the Axis powers. A pro-Nazi government was established in Croatia, whose regime began with the destruction of Serbs, Jews and Roma. In Prebilovci, a village in Herzegovina with an exclusively Serbian population, in the massacre carried out between August 6 and 11, 1941, under the command of Ivan Jovanović, known as the Black, eighty percent of the inhabitants died. The pits into which they were thrown alive were sealed with concrete, and the Serbian victims suffered again in the new war in 1992, just two years after being laid to rest in the memorial church. The current gradual reconstruction of the village will to some extent physically (materially) testify to the importance of the culture of memory in the formation of the identity of the Serbian people.*

Prebilovci, as a symbol of the suffering of the Serbian people and a place of double dying and disappearance, are recognized in literature as a new Kosovo epic.

This paper, based on the interpretation of representative examples from literature: the poems “Instead of a stone for the memorial church in Prebilovci” by Stevan Raičković, “Flight of the Angel” by Budimir Dubak, “Let it snow, Lord” by Rajko Petrov Nogo and “Prebilovci” by Dragan Hamović, as well as short stories “Robinja” by Ivo Andrić aims to once again actualize the topic of poetic speech. Whether it is the very essence of poetic language observed through the lens of Gérard Genet and expressed in the phrase margin of silence (Rajko Petrov Nogo) or poetic prose discourse (Stevan Raičković), as well as the method of transforming myth

that some studies attribute to Andrić's short story, Prebilovci are absolutely the most shocking picture of Serbian suffering in the territory of the former Yugoslavia.

Confirming Dostoevsky's phrase that "nothing is more fantastic than reality", as well as the importance of the documentary process in literature, which is explained by Danilo Kiš in The Anatomy Hour (1978) - another "literary chronicler" of our literature, with the listed almost anthological literary achievements, the Herzegovinian village becomes another mythopoetic space of Serbian literature and art in general (completed by documentary film material).

Key words: *Prebilovci, suffering, mythopoetic space, poetic language, documentary.*

*И каг је ружна и каг је
непријатна исџина је лековиџа.*
Драган Лакићевић

Теоријски и културолошки џрисџуџ – Не тако велики број стихова у српској књижевности на рубу једне опште тишине, или уз саму *марџну џиџине* (Ženet, 1985, стр. 84), директно, потресно и опомињући подсећа на страшну судбину српског народа. Из културе сећања која се на овај начин развија шири се и самим тим дијахронијски посматра простор српске културе².

Теоретичари културе главни узрок својеврсној вирулентности тема у вези са памћењем и сећањем виде у нестајању целе генерације сведока која памти најтеже злочине (Asman, 2011, стр. 7). Како је четири деценије опште узет период епохе у колективном сећању, након чега, природно, бива угрожено „живо сећање о пропасти“, онда и сами облици културе сећања постају проблем. Ако овде уведемо термин *конекџивна сџрукџура* сваке културе, односно повезивање социјалне и временске димензије, онда ћемо културу посматрати као повезивање људи са другим људима у виду заједничког простора очекивања, искуства и рада у којем се подстичу поверење и оријентација.

Временска димензија представља обликовање искуства и сећања и одржавање у садашњости, „тако што текући хоризонт садашњости допуњава сликама и причама неког другог времена и тиме ствара наду и сећање. Овај аспект културе је основа митских и историјских прича“ (Asman, 2011, стр. 13). Глас „ми“ који се код приповедача јавља у овим причама јесте управо припадност и идентитет, а оно што поједине индивидуе повезује са тим „ми“ „јесте *конекџивна сџрукџура* заједничког знања и слике о себи, а то се ослања, с једне стране, на заједничка правила и вредности, са друге стране на сећање на заједнички проживљену прошлост“ (Asman, 2011, стр. 13).

2 Простори српске културе се овде сагледавају као алтернација појму српски културни простор, у контексту ширег и адекватнијег одређења стања културе српског народа, о чему пише Душан Иванић у студији „Простори српске културе: дијахрони и синхрони аспекти“ (Иванић, 2020, стр. 31).

Управо та заједничка проживљена прошлост окупила је потомке Великомученика Пребиловачких који су се сабрали око једне мисије: очување културе сећања на страдални српски род.³

Рат је у свим књижевностима привилегована тема. Како је у историји уобичајено ратно рачунање времена, нема књижевности која се не дели на предратну, међуратну и поратну. Нажалост, српска књижевност је „хронично међуратна књижевност“, Рат нас „одређује више него што би се то на први поглед могло рећи“ (Пантић, 1999, стр. 26). Ако за схватање прошлости прихватимо Асманову тезу да она настаје из нашег односа према њој, односно да се култура сећања заснива у највећој мери „на облицима односа према прошлости“ (Asman, 2011, стр. 29), онда наслов антологије српског песništва о националном страдању у двадесетом веку *Ми знамо судбу* Ранка Поповића може бити апсолутно индикативан за потврђивање горепоменуте тезе.⁴

Пребиловци као *мнемoйoй*, односно простор који „изазива сећање у области колективног, али, по аналогiji, и појединачног искуства“ (Хамовић 2015: 64), јесу место двоструког страдања и место око којег се формира нови косовски еп. Херцеговачке јаме и минирана црква у Пребиловцима

3 Страница веб-сајта „Пребиловци – село на интернету“ (Пребиловци – село на интернету) која 2006. године формирана као виртуелна заједница Пребиловчана који се не могу вратити на своје огњиште (пре скорашњег поновног постепеног оживљавања места) може се посматрати као енциклопедија и антологија. Залагањем Аца Драгићевића, оснивача и уредника овог портала, појавиће се и зборник свих радова о Пребиловцима под насловом *И испод сиве грује доје живе*. Тако сабрани на једном месту, умногоме ће олакшати пут будућим истраживачима, онда када беле маргине папира и стихови у средини остану трајни записи једнако живог сећања. Осим овог зборника, треба поменути и збирку *Породични азбучник* Драгана Лакићевића у којој се налази песма „Шведски вук“, посвећена управо Ацу Драгићевићу и свим његовим залагањима за очување културе сећања. „Несуђена мајка Ацина/ Остаде у тој јами/И не доспе да га роди./Дубоки су српски гробови – дна им нема./ Можда смо зато небески народ,/Јер се небу не тежи само у висину,/Него и у дубину себе и сопства.“ (Лакићевић, 2002, стр. 243) Метафора „несуђена мајка“ односи се на покојну Тоду Драгићевић, прву жену Ацовог оца Спасоја, која је са синовима Васом и Момом жива бачена у шурманачку јаму. Ову песму треба довести у интертекстуалну везу за песмом „Лет анђела“ Будимира Дубака и лет у јаму посматрати као залог за вековно српско опредељење за улазак у „царство небеско“.

4 У Поповићевој антологији су сабрани стихови подељени по ратним временима: Уочи балканских ратова и балкански ратови (1912–1913); Први светски рат (1914–1918); Други светски рат (1941–1945); Косово и Метохија од 1945. до данас; Распад Југославије и ратови 1991–1995 и НАТО пакт у рату против Србије 1999.

представљају медије културе памћења и самим тим учествују у „акту семиотизације“ (Asman, 2011, стр. 77).

Аналистичке теме и примери – Пред нама су четири песничка и један прозни стилски пример који на различите начине обрађују Пребиловце као људску библјску драму. Рајко Петров Ного, песник „изгубљеног детињства“, који у средишту свог песништва има „архетип сирочета“ (Делић, 2015, стр. 16), и у чијој се поезији Херцеговина појављује као мнемотоп и у оквирима *диографској сећања* и у домену *колективної памћења* (Хамовић, 2015, стр. 64), чувеном песмом молитвом „Нек пада снијег, Господе“ као да наткриљује све теоријске и културолошке претпоставке и све претходне и потоње редове посвећене страдању у Пребиловцима: „Спавајте моји умрли / Без гроба и без биљега / Нека вас вјетар загрли / Завије покров снијега“.

Ови стихови прошлски (онако како се и налазе у поменутој антологији) најављују потресну песму Стевана Раичковића „Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима“ или „Пребиловце“ Драгана Хамовића. Изгубљено детињство је један од заједничких мотива свих поменутих песама на чијем је трагу, на пример, и песма „Лет анђела“ Будимира Дубака.

Наведена Раичковићева песма са „Крвавом браздом“ и „Сувишном песмом“, све три сабране у књизи *Сувишна песма: девет фримената о јеноциду са предговором и коментарима*, има инкорпориране усмене цитате и сведочанства о злочинима почињеним над Србима. На почетку песме о страдању у Пребиловцима налазе с два цитата из усмених песама 1941. године, опозитног тона. Једна је усташка: „Павелићу, шта ћемо од Срба – / Веж' у ланце, бацај у Шурманце...“ и друга српска тужбалица „Ој Шурманци и у вама јама, / Ту је моја и сеја и мама“.

Песма се потом развија у два гласа. Први глас је унутарњи, лирски субјекат који на ТВ екрану препознаје Митра Шарића, свог познаника. Други глас је у структури текста курзивно обележен Шарићев глас, глас сведока ужасних сцена у основној школи „Краљ Милутин“ у Пребиловцима и шурманачкој јама „Голубинки“. Увођењем двогласа и документарне грађе у поезију постиже се, осим кишовски схваћене аутентичности приче и аутентичности докумената, „прижељкивана, виша потпуност лирског сведочанства“ (Хамовић, 2011, стр. 148). Следећи логику стваралачког поступка и метода, када осети *немоћ поезије*, песник ангажује у помоћ документа, статистичке податке или фотографије, о чему сам сведочи у предговору *Сувишној песми* (Раичковић, 1991, стр. 14–15).

Страдање Пребиловаца и у последњем рату 1992. године инспирација је и Драгану Хамовићу, који четврт века доцније објављује истоимену песму „Пребиловци“. И он на почетку курзивом даје прозни увод, при чему је и на плану синтагме најављен тон песме. Све реченице завршавају се трима тачкама, које и прекидају потпуне информације, али истовремено и појачавају ефекат изречених чињеница: последњи рат 1992. године (читаоцу довољан увод за тематику); убачене авионске бомбе у крипту с костима пребиловачких мученика; од јачине експлозије кости и зуби утиснули су се у темељ цркве.

Четири наредна катрена у једанаестерцу јесу апелативни глас лирског субјекта, позив у Пребиловце, које је метонимијски село „што стаде у сандук костију“. После полувековне чамотиње у катакомбама „групни портрет смиренних ликова“ се вазнео на небеса бомбама, дозива својом снагом сабраном у „сабору скрханих кошчица“. На овом месту препознајемо јаке интертекстуалне везе са стиховима Рајка Петрова Нога, посвећеним умрлима „без гроба и биљега“ („И дођеш, не знаш коме у гостима“) (Петров Ного, 2015, стр. 36), а пре свега сонетом „Откривење“ из сонетног венца „На капијама раја“, у којем „четири јахача из босанске тмуше [...] Од двапут закланог Траже да се смири“ (Петров Ного, 2015, стр. 66). Последњим стиховима „јер свако чини шта му је посао“ песма се ослања на речи и етику Светог Новомученика Вукашина Јасеновачког: „Само ти, сине, ради свој посао“, страшне српске жртве и светитељску трпељивост.

У исти поетички корпус са Хамовићевом песмом „Пребиловци“ може се сврстати „Лет анђела“ Будимира Дубака, истина не по свим естетским и вредносним донетима. Оно што их повезује јесте на почетку курзивом дат прозни увод у тематику која ће се обрадити у песми – мајка која, не желећи да усташе унаказе тела њене деце, скаче у јаму са њима, уз вапај и крик: „Хај` те, анђели, да полетимо!“. Овај мотив је и историјски потврђен: Љубица Булут, двадесетседмогодишња мајка, тог кобног дана грли своје троје деце (ћерку Милену (1), синове Миладина (5) и Миленка (7)) и уз крик олакшава им непосредну, страшну и прерану смрт.

„Лета анђела“ се састоји од пет строфа. У прве две лирски субјекат (из позиције детета) размишља о камену који, бачен из праћке, не пада на тло ношен силом Земљине теже, већ кроз Кумову сламу лети високо, „праћен дјечјим оком у Божију јаму“ (Дубак, 2018, стр. 276). Трећа строфа доноси преврат; дечак – лирски субјекат обраћа се сестри (што се може сагледати у ширем контексту, сестра може бити било која Српкиња): „коловрати

таме [...] и анђеле маме“, а оксиморонска синтагма „доња висина“ јесте та анђеоска шурманска јама у којој је покопано, осим ово троје, преко три стотине српске деце.

Жерар Женет у студији *Фиуре*, говорећи о мотивацији песничког језика, управо подвлачи реч *шама* и закључује да је то лексема која се не може анализирати попут *сенке* или *имине*, већ нуди „једну кудикамо мотивацијски богатију радњу, упркос далеко већој лингвистичкој немотивисаности“. Теоретичар пише: „И сама *шама*, да би добила поетску густину, треба да стекне извесну вербалну свежину тако што ће нас навести да заборавимо из чега је изведена и тако што ће изнова ставити у дејство звучна и визуелна својства свог лексичког живота“ (Ženet, 1985, str. 83). У француском језику реч *шама* има „појмовну“ риму са речју *исшина* (*obscurité/vérité*), али се управо у српском добијају та звучна и визуелна својства са римованом речју *јама*, којом и почиње четврта строфа. Над јамом, деци израстају крила попут ватре. Последња строфа је, ради појачавања песничке слике, дата у виду мајчиног директног обраћања „будућим анђелима“, позив на лет, право у окриље милешевског Белог анђела.

Андрићево трансформисање миша – Осим ова четири поетска остварења која тематско-мотивски упућују на злочин у Пребиловцима, осветљавамо и уметничку преокупацију прозних писаца за ово место великог српског страдања. Један од наших најзначајнијих писаца који се, будући да је несумњиво био живи сведок свих дешавања, није директно изјашњавао о овој тематици, јесте Иво Андрић. То и не треба да чуди, с обзиром на његову друштвено-политичку ангажованост. Међутим, књижевник и академик Неђо Шиповац,⁵ у приповеци „Робиња“ коју Андрић штампа 1976. године у *Кући на осами*⁶, књижевни топоним Пребиловићи пре-

5 Неђо Шиповац (1938–2010), српски књижевник, романсијер, есејиста, књижевни критичар и песник, рођен је у Херцеговини и велики број својих радова је посветио завичају и свом сународнику Иви Андрићу. О Андрићу је написао монографије: *Тајне и ситрахови Иве Андрића* (2007), *Иво Андрић у Херцеговини* (2009) и *Зовем се зајонейка: Све љубави Иве Андрића* (2012).

6 Андрић село именује као Пребиловићи и радњу приче смешта у давна времена, када је трг у Херцег Новом, заиста био пијаца робљем, а недалеко од којег је и сâм писац имао кућу. Девојка на необичан начин нагони писца да чује њену причу: „То је сусрет који човек никад не би пожелео да доживи, али које се не може избећи. И ово ми није испричала робиња сама, него тешко и једнолично таласање јужног мора које, у тами, упорно удара у темеље новљанске

познаје као Пребиловце, а јунакињу приповетке Јагуду доводи у везу са стварном жртвом из Пребиловаца, које је „познато по трагизму из времена Павелићевих јамобацача и велике Царевине“ (Шиповац, 2010, стр. 370). Пред нама је обавеза да осветлимо питање: како и на основу чега Шиповац доводи у везу Андрићеву јунакињу приповетке „Робиња“ и стварну жртву из Пребиловаца из времена Другог светског рата?⁷

Андрићев пријатељ и велики писац српског језика, Меша Селимовић, написао је студију о Андрићу као писцу способном да заметне траг и његовој потреби да све што пише смести у неко време које је непрепознатљиво, у коме нема датирања. Разлажући проблем, Селимовић заправо поставља питање: зашто то чини велики Андрић? Да ли је то књижевни метод или је такво опредељење психолошке природе? Као аналитичар, дакле, свдећи проблем на теоријску и књижевноисторијску раван, Селимовић сматра да је то био књижевни метод којим су се служили и други велики писци.

Шиповац верује да је Андрића болело то што се десило у Пребиловцима и да није могао да издржи притисак који се осећа поводом тог страшног страдања па зато пише „Робињу“. Готово да следи горенаведену Селимовићеву тврдњу хипотезом да Андрић мења име села и радњу смешта у давна времена. Постоји могућност и да се село некада другачије звало. На ово питање одговор могу дати етимолози или историчари језика. Мало је вероватно да неко попут Андрића, врсног познаваоца Босне и Херцеговине, прави грешку.⁸

тврђаве. Оно је дошло једне ноћи у ову моју сарајевску самоћу, пробудило ме из првог сна и нагнало да слушам његову причу“ (Андрић, 1976, стр. 86).

7 „Е, у томе смислу сам ја, истражујући Андрића и Херцеговину, довео Андрића у везу са ’Робињом’, али у конкретну везу. Зашто? Он је често боравио у Почитељу, а од Почитеља до Пребиловаца није далеко. Злочин 1941. године у српском селу Пребиловци на Неретви је био монструозан. Андрић је морао чути о њему. Са друге стране он је био посланик осам година и био је врло добро обавештен о кретањима у БиХ. Дружио се са Ђуром Пуцарем-Старим и Родољубом Чолаковићем, волио је те политичке врхове, ту се осјећао сигурним. Он је морао чути за Пребиловце и то шта се тамо догодило, али вјенчан за то чување тајне, што је наслиједио од једног италијанског средњовековног писца Гвичардинија који је написао више есеја о тајни уопште у свијету, без које човјек не може имати мира“ (Шиповац, 2011, стр. 12).

8 Шиповцу би могли дати за право и романописци Владимир Кецмановић и Дејан Стојиљковић који у роману *Каинов ожиљак* (2019) осветљавају мисију Андрића у нацистичкој Немачкој, и показују како његови јунаци зла (Караџоз, Мустафа Маџар) и тај читав „свет пун гада“ и свет проклете авлије није продукт само Андрићевих истраживања у архивима и маште, већ да је настајао у директном сучељавању са нацистима као носиоцима зла.

Шиповац мисли да је „Андрић је био слободан човјек док није ушао у комунистичку партију, а онда је постао врло послушан. Морао је да пати као такав човјек у режиму у којем је људски живот био мање вриједан од чаше вина“ (Шиповац, 2011, стр. 11). Имао је, међутим, савест, и осећао је потребу да исприча једну такву причу, која ће на метафоричан начин посведочити о злочину о коме се не сме ћутати. Да је „смјестио радњу тачно у одређено вријеме и именовано ко су злочинци, а ко жртве, онда не би био више Андрић. Онда не би имао више подршку тога друштва, јер је управо то друштво забетонило масовне гробнице и није дало да се помињу. Ако би их он, добитник Нобелове награде, отворио причом, то би била катастрофа! Једноставно *што је неодојуситиво*“ (Шиповац, 2011, стр. 11).

На питање да ли је „Робиња“ инспирисана баш младом Пребиловчанком која је сама себи пресудила у кавезу склепаном од дрвених летвица, академик Шиповац упућује на андрићевски метод трансформисања мита, али не искључује ни ту могућност: „У разним јамама било је тих појединачних случајева, потресних или дјевојка или старац који неустрашиво иду у смрт [...] И у Павелићевој јамобачкој држави било је људи који су преживјели ту страву и о томе ужасу писали, причали и свједочили. Но у овој новели писац је остао на равни емоционалног сврставања. У њој нема описа злочиначког спаљивања села и убијања свега живог у њему, што је била слика усташког злочина 1941. године на овом локалитету. Он је лијепу дјевојку извео из гротла зла и увео у личну несрећу, која је уопштена до те мјере да је општа слика страдања кроз њену жртву потреснија од описа колективног страдања и срањивања села са земљом“ (Шиповац, 2011, стр. 12).

Иначе, Робиња припада кругу оних најбољих Андрићевих прича и носи све врхунске одлике његовог стила и приповедања који припадају интегралном реализму.

Историја Срба од клања до орања – Милорад Екмечић, познати историчар, рођен у Пребиловцима у коме је страдало седамдесет осам лица са овим презименом, за своју „Историју Срба у новом веку (1492–1992)“ са насловом *Дујо крештање између клања и орања* позајмио је од „младог песника Иве Андрића“, који је поводом стварања Југославије 1918. године рекао да је њеним стварањем „завршена она кобна линија српске историје што се без престанка креће између клања и орања“ (Екмечић, 2011, стр. 371).

И заиста, историја поново потврђује ово кретање. Потомци страдалих у херцеговачким јамама 1990. године, готово пола века након злочина,

проговорили су о страдању и посмртне остатке својих предака положили су у обновљену цркву у Пребиловцима. Међутим, само две године касније она ће у грађанском рату и током распада Југославије поново постати усташка мета. Тог 24. новембра 1990. године пред пребиловачком школом, где су пребачени остаци жртава из јаме Голубинке и још неколико херцеговачких јама, говориће и академик Милорад Екмечић. Поставиће питање на које ни једна књига и ни један здрав ум не може дати одговор: ЗАШТО? Зашто су на тако монструозан начин страдали невини, жене и деца? Историјски извори кажу да је усташки план био да се до 6. септембра 1941. године уништи сво православно становништво и у та села населе становници две вере. „Од 64 милиона људи колико је страдало у Другом свјетском рату, на српски народ отпада више од једног милиона“ (Екмечић, 1991, стр. 120). Само су Јевреји горе прошли од Срба, који су научили да пркосе и гину за своју земљу. Тако су у свести и сећању и јаме постале „нешто више од великих страстишта. Оне су постале нови косовски еп српског народа. Пепео из којег се рађа нови живот“ (Екмечић, 1991, стр. 121).

Питање јесте хуманистичко, али историјски поводи, узроци и разлози се на хуманизам не осврћу, и то је оно што историчар зна, али не казује. Из пребиловачког пепела, као и из оног из Хирошима, оба са злокобним датумом 6. август, обновили су се животи који свакодневно сведоче о бесмислу сваког рата – наш је такође хуманистички закључак. Али он не може да умањи драму страдања и уништавања Срба. Зато анализу на примеру српске поезије и прозе окончавамо као прилог култури сећања са идејом да се из историје научи оно што је нужно за национални опстанак, а не да се истрајава на принципу ината. Примери које смо анализирали су свакако вишезначни. Они потврђују филозофему или творачки уметнички принцип Достојевског да „ништа није фантастичније од стварности“. Истовремено они упућују, како показују наши писци, и на значај документарног поступка у књижевности. Тај значај је образложио и Данило Киш у *Часу анатомије*, који се и сâм афирмисао и потврдио као још један „литерарни хроничар“ својим антологијским остварењима. Све то нас наводи на закључак да херцеговачко село Пребиловци постаје још један митопоетски простор српске књижевности и уметности коју употпуњује и документарна филмска грађа. Оно остаје и велика тема српске науке.

ЛИТЕРАТУРА:

- Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Београд: Prosveta.
- Ženet, Ž. (1985). *Figure*. Београд: “Vuk Karadžić”.
- Андрић, И. (1976). *Кућа на осами*. Београд, Загреб, Сарајево, Љубљана, Скопје: Просвета, Младост, Свјетлост, Државна заложба Словеније, Мисла.
- Делић, Ј. (2015). Увод у Ногову поетику. *Поетика Рајка Пејрова Нога* (стр. 11–23). Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност, Дучићеве вечери поезије.
- Дубак, Б. (2018). Лет анђела. У Р. Поповић, *Ми знамо судбу*. Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске.
- Екмечић, М. (1991). У С. Раичковић, *Сувишна њесма* (стр. 119–123). Београд: Српска књижевна задруга.
- Екмечић, М. (2011). *Дујо крећане између клања и орања : историја Срба у Новом веку : (1492–1992)*. Београд: Евро-Тунти.
- Иванић, Д. (2020). Простори српске културе: дијахрони и синхрони аспекти. *Српски културни њростор: усјројсјво, њроблеми, вредносји* (стр. 31–35). Нови Сад: Матица српска.
- Лакићевић, Д. (2002). *Породични азбучник*. Београд: Дерета.
- Пантић, М. (1999, новембар 13). Нова ратна проза. *Време*, 462, 26–27.
- Петров Ного, Р. (2015). *Поезија II*. Подгорица–Требиње: Штампарија Мацирије: Обедско слово: Херцеговина издаваштво.
- Пребиловци – село на инјернеју*. (.). Преузето са <https://prebilovci.net/index.php/srb/2015-07-03-06-45-52/2015-07-06-06-25-35>
- Раичковић, С. (1991). *Сувишна њесма*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Хамовић, Д. (2011). Стеван Раичковић – лиричар међу чињеницама, документима и цитатима. *Књижевна историја, 143–144*, стр. 139–158.
- Хамовић, Д. (2015). Херцеговина као мнемотор у поезији Рајка Петрова Нога. *Поетика Рајка Пејрова Нога* (стр. 63–78). Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност, Дучићеве вечери поезије.
- Хамовић, Д. (2016). *Меко језеро*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Шиповац, Н. (2010). Пребиловци у новели Иве Андрића: Херцеговка на тргу робова. *Нова Зора*, 25–26, стр. 368–379.
- Шиповац, Н. (2011). Херцеговина као животни и литерарни изазов. *Diaspora/ Дијасјора, 80/2011*, 11–13.